

Розділ 8 Соціологія соціальних відхилень (девіантної поведінки)

§ 1. Соціальні норми: поняття, загальні риси, основні види

Соціальна норма визначає межу, інтервал допустимої (дозволеної або обов'язкової) поведінки, діяльності людей, соціальних груп, соціальних організацій, які історично склались у конкретному суспільстві. Соціальна норма поведінки містить у собі характеристику таких явищ, становищ і процесів, що є закономірними для даної суспільної системи, типовими і корисними для неї за даних історичних умов, відбивають її соціальну природу. Можна зазначити, що норма — це міра корисного, суспільно необхідного функціонування суспільства і його соціальних інститутів, поведінки малих соціальних груп й окремих індивідів. Соціальні норми, подібно до інших цінностей, виконують функції оцінки й орієнтації особистості, спільноти, а також регулюють поведінку та здійснюють соціальний контроль за нею. Вони мають яскраво виражений вольовий характер, але на відміну від індивідуального волевиявлення виражають типові соціальні зв'язки, дають типовий масштаб поведінки. Норма не тільки оцінює й орієнтує подібно до ідей, ідеалів, а й приписує.

У соціальних нормах використовуються три основних способи (методи) соціального регулювання і контролю:

- дозвіл — указує на варіанти поведінки, що не заборонені (дозволені). Це найбільш м'який спосіб контролю;
- припис — указує на певні, обов'язкові варіанти поведінки;
- заборона — указує на варіанти поведінки, що заборонені, але нічого не говорить про варіанти дозволеної поведінки.

Відповідно і всі норми за способом контролю можна розподілити на три групи:

- дозволяючі — надають певні права, наприклад право на відпочинок;
- зобов'язуючі — накладають певні обов'язки, наприклад обов'язок дітей з утримання батьків;
- забороняючі — установлюють заборони на здійснення якої-небудь конкретної дії (бездіяльності), наприклад на розкрадання чужого майна.

Соціальна норма характеризується такими властивостями, як соціальна обумовленість, або суспільна корисність; обов'язковість; реалізованість у поведінці.

Соціальна обумовленість норми означає її похідність (але не довольність) від характеру соціальних умов. Кожна норма встановлюється тому, що відповідає якимось суспільним потребам, є корисною, вигідною для інтересів якої-небудь соціальної групи (або суспільства в цілому). Але інтереси групи змінюються, те, що вигідно для однієї соціальної групи, стає невигідним для іншої. Норма, що втрачає свою корисність, відмирає. Тому соціальні норми історично мінливі. З цього випливає, що норми мають не абсолютний, а відносний характер.

Властивість обов'язковості вирізняє норму від інших, подібних за формою, велень — побажання, поради, рекомендації. Без цієї властивості норма втрачає свої контрольні функції.

Втім навіть найкорисніша і необхідніша норма буде неефективною щодо соціального контролю, якщо вона не реалізується в поведінці людей. Норма — це ідеальний зразок поведінки, а не сама реальна поведінка. Ефективність соціального контролю визначається ступенем реалізації норм у поведінці людей. Найбільша ефективність виявляється у звичній поведінці: звичка умиватися вранці як спосіб реалізації

санітарно-гігієнічних норм є важливішою, ніж умивання з бажання заохочення або страху перед покаранням.

Існують три основні форми реалізації соціальних норм: використання, виконання, дотримання.

1. Використання норми полягає у здійсненні (або нездійсненні) суб'єктивних прав, наданих нормою. Людина може вступити (або не вступити) у політичну партію, тим самим вона вільна використовувати (або не використовувати) своє право на участь у громадських об'єднаннях.

2. Виконання норми полягає у здійсненні суб'єктом обов'язків, покладених на нього нормою. Наприклад, найманий працівник зобов'язаний виконувати умови контракту або колективного договору з роботодавцем.

3. Дотримання норми полягає у стримуванні від дії, забороненої нормою. Наприклад, громадянин не здобуває, не зберігає і не носить зброї, забороненої законом.

Для правових норм у тих випадках, коли норма не використовується, не виконується або не дотримується, починає діяти особлива форма реалізації — застосування норми. Тут норма реалізується шляхом утручання державного органу або посадової особи (вирок суду, штраф за безквитковий проїзд).

Отже, соціальні норми — це правила, які виражають вимоги суспільства, соціальної групи до поведінки особистості, групи в їх взаєминах один з одним, соціальними інститутами, суспільством у цілому. Різноманітність соціальної реальності, соціальних потреб породжує і різноманітність норм. Їх класифікують за різними підставами.

За об'єктом, або сферою діяльності, виділяють норми, які діють у сфері певних видів відносин: політичні, правові, економічні, естетичні, релігійні тощо.

За змістом виділяють норми, які регулюють майнові відносини; спілкування; які забезпечують права і свободи особистості; які регламентують діяльність установ, взаємовідносини між державами тощо.

За місцем у нормативно-ціннісній ієрархії розрізняють основні та другорядні; загальні і конкретні норми.

За формою утворення і фіксації — твердо фіксовані та гнучкі норми.

За суб'єктом, носієм норм — загальнолюдські норми, норми суспільства, групові, колективні.

За масштабами застосування — загальні й локальні.

За способом забезпечення — норми, що спираються на внутрішнє переконання, громадську думку або на примус, на силу державного апарату.

За функціями — норми оцінки, орієнтуючі, контролюючі, регламентуючі, каральні, заохочувальні.

За ступенем стійкості (сталості) — норми, які спираються на соціальну звичку, на звичай, традиції, і норми, які не мають такої основи.

Акт поведінки — вчинок — це реакція індивіда на конкретну ситуацію. Якщо обирається варіант поведінки, який порушує соціальні норми, то йдеться про соціальне відхилення. Поняття «відхилення» має значення лише у зв'язку з поняттям «норма» та вже за своїм вихідним визначенням означає щось «ненормальне» з точки зору оцінної норми: якщо є норма, то існує відхилення від неї.

§ 2. Сутність і загальні ознаки соціальних відхилень

Під соціальною поведінкою, що відхиляється (девіантною поведінкою), розуміють: а) вчинок, дії людини, які не відповідають офіційно встановленим або фактично сформованим, визнаним у даному суспільстві нормам; б) соціальне явище, яке виражає в масових формах людську діяльність, що не відповідає офіційно встановленим або фактично сформованим, визнаним у даному суспільстві нормам.

У першому значенні девіантна поведінка переважно є предметом дослідження психології, педагогіки, психіатрії, у другому — предметом соціології та соціальної психології (звичайно, це відносний розподіл).

Суспільно негативні процеси та явища, що реалізуються в поведінці людей, вивчає спеціальна соціологічна теорія — соціологія девіантної поведінки.

Соціальні відхилення є властивістю кожної соціальної системи. Вивчення природи, видів, причин, тенденцій соціальних відхилень має як наукове, так і практичне значення. Воно повинно служити основою для вдосконалення соціальних відносин та інститутів, а також юридичних норм і практики їх застосування для зміцнення системи соціального контролю, послідовної реалізації заходів морального й правового виховання, соціальної профілактики та відповідальності. Усі ці заходи спрямовані на те, щоб забезпечити максимальне задоволення інтересів суспільства та громадян. Для розкриття природи та причин соціальних відхилень необхідно насамперед, виходити з того, що вони, як і соціальні норми, відображають відносини людей, які складаються в суспільстві.

Соціальна норма та соціальні відхилення — два полюси однієї осі соціально значущої поведінки індивідів, соціальних груп, класів та інших соціальних спільнот. Соціальні відхилення так само різноманітні, як і самі соціальні норми. Більше того, різноманітність відхилень перевищує різноманітність норм, бо норма типова, а відхилення від неї можуть бути індивідуальними. Аморальний вчинок однієї людини може бути зовсім не схожим на

вчинок іншої, навіть злочини, ознаки яких чітко зафіксовано у кримінальному кодексі, також різноманітні, як і самі люди, що їх вчиняють.

Незважаючи на різноманітність, соціальні відхилення у кожному суспільстві мають істотні загальні риси, які й дають змогу розглядати в єдиній сукупності такі різні явища, як, скажімо, крадіжка та проїзд на червоне світло світлофора, бюрократизм і порушення законів про охорону природи, пияцтво та самогубство.

Загальні риси соціальних відхилень полягають у їх історичному походженні та причинах існування, а також у соціальних наслідках для суспільства. В історії існує чимало прикладів взаємозв'язку та взаємо- переходів різних видів девіантної поведінки, змін їх соціальної оцінки та значущості. Так, діяльність перших християнських громад, які зазнавали переслідувань як злочинні організації, була об'єктивно про-гресивною. Пізніше християнство, визнане у різних формах усіма європейськими державами, стає оплотом реакції, мракобісся, жорсто-ко розправляється зі своїми супротивниками, відправляє на шибениці та вогнища справжніх героїв людства.

Відхилення від соціальних норм, незважаючи на значне різноманіття, мають деякі загальні причини, які підтримують їх існування, а іноді призводять до їх зростання й поширення. Хоч усі ті причини у своєму конкретному вияві можуть бути різними, а часом і проти-лежними в різних суспільствах, за своєю суттю вони зводяться до об'єктивних і суб'єктивних суперечностей суспільного розвитку, які порушують взаємодію особистості із соціальним середовищем і спри-чиняють форми поведінки індивідів (або діяльності соціальних груп), які не узгоджуються з існуючою нормативною системою.

Поведінка людей, що відхиляється, по-перше, існує тому, що нова соціальна система виникає не на порожньому місці, а виростає з ряду елементів попередньої, зруйнованої системи.

По-друге, процес розвитку нової соціальної системи є звичайно нерівномірним, що породжує диспропорції у співвідношенні деяких її елементів та призводить до відставання деяких з них та до тих чи інших дефектів функціонування.

По-третє, може спостерігатися неповна адаптація системи, що роз-вивається, до

зовнішніх і внутрішніх умов її існування.

Інакше кажучи, соціальний, культурний, технічний розвиток може часом не встигати за суспільними, духовними або економічними потребами, що нещодавно виникли. Усе це в сукупності й служить конкретним джерелом різних негативних явищ.

Отже, основною причиною соціальних відхилень є суперечність між вимогами нормативної системи та інтересами діючих суб'єктів. А ця суперечність у своїй основі має соціальний характер.

Попри все різноманіття наслідків негативних соціальних відхилень, їх суть є такою: шкода, збиток, який спричиняється інтересам того класу, соціальної групи або суспільства, що встановили і використовують відповідну систему нормативного регулювання. Соціально-негативна поведінка негативно впливає на розвиток особистості, перешкоджає поступальному рухові суспільства.

Якщо розглядати не індивідуальний вчинок, а сукупність вчинків, що відхиляються від соціальних норм, то і тут ми знайдемо ряд особливостей, характерних для всіх них, а саме: однакова спрямованість відхилень, що трапляються у схожих груп (верств) населення у більш-менш однакових умовах; близькість або єдність причин, внаслідок діяння яких вони виникають і відображаються зовні; певна повторюваність, стійкість зазначених явищ у часовому та територіальному розрізах. Сукупність зазначених ознак свідчить про те, що мова йде про явища, які поширюються у суспільстві або мають таку тенденцію.

Отже, соціальні відхилення можна визначити як порушення соціальних норм, які характеризуються певною масовістю, стійкістю та поширеністю за схожих умов.

§ 3. Типологія соціальних відхилень

Класифікація типів девіантної поведінки пов'язана з труднощами, оскільки будь-яку поведінку такого роду (проведення абортів, пристрасть до спиртних напоїв або вживання свинини тощо) можна вважати як девіантною, так і недевіантною — усе визначається стандартами, на підставі яких вона оцінюється. Будь-яка типологія має в своїй основі об'єктивні властивості явищ, що вивчаються, і разом з тим будується з урахуванням цілей і завдань наукового дослідження або практичної діяльності.

Соціальні відхилення можуть бути класифіковані за кількома способами. Найважливішим є розподіл відхилень за різними видами залежно від типу норми, що порушується (право, мораль, правила спілкування та ін.). При цьому негативні відхилення поділяють на злочини, інші правопорушення (адміністративні, цивільні, трудові, фінансові та ін.), аморальні вчинки і т. ін. Практичне значення даної класифікації пов'язане з тим, що від неї залежить різниця санкцій, які застосовуються, а також процедур вияву та покарання винних.

За характером норм, що порушуються, можна також виділити відхилення в національному та міжнародному масштабах. Йдеться про нормативні засади поділу: чимало видів поведінки являють собою порушення норм права, моралі, звичаїв, які існують у даній країні; деякі види пов'язані з порушенням загальноживаних норм і принципів міжнародного права і моралі (агресивні війни, расова дискримінація, геноцид, міжнародний тероризм та ін.).

Можлива класифікація залежно від прийняття чи заперечення людиною цілей суспільства та соціально схвалених засобів їх досягнення (як це робить Р. Мертон). Відповідно до цієї класифікації можна виділити: інновацію, ритуалізм, ретритизм, бунт.

Класифікувати соціальні відхилення можна і залежно від елементів внутрішньої структури. Якщо додержуватися характеристики девіантної поведінки за допомогою чотирьох елементів, що використовуються в юриспруденції (суб'єкт, об'єкт, об'єктивна та суб'єктивна сторони), то до головних типів соціальних відхилень необхідно віднести такі:

за суб'єктом поведінки виділяють поведінку, що відхиляється від норми:

- індивідуума;
- громадян, посадових осіб;
- діяльність трудових колективів та їх органів;
- діяльність неформальних соціальних груп;

за об'єктом девіантна поведінка може бути, по-перше, віднесена до різних сфер суспільного життя; по-друге, розглянута під кутом зору різної соціальної спрямованості (проти інтересів особистості, соціальної групи чи суспільства взагалі); по-третє, можуть бути виявлені конкретні цінності та інтереси правопорушень або аморальних вчинків (життя, здоров'я особистості, майно та ін.);

за об'єктивною стороною виділяють соціальні відхилення, які виникають внаслідок діяльності або бездіяльності; спричиняють конкретні шкідливі наслідки або створюють небезпеку їх виникнення тощо;

за суб'єктивною стороною девіантна поведінка характеризується різною мотивацією, різними цілями, різним ступенем передбачення та бажання можливих наслідків.

Класифікація може бути пов'язана як з об'єктом, так і з суб'єктивною стороною соціальних відхилень: а) поведінка, орієнтована на зовнішнє середовище (екстравертивна). Вона може бути цільовою, заздалегідь запланованою, або афективною (наприклад, сварки в сім'ї);

б) поведінка, орієнтована на самого себе (інтравертивна) — пияцтво, алкоголізм, самогубство, наркоманія тощо. Отже, кожна форма девіантної поведінки має свою специфіку та особливості дослідження.

§ 4. Основні підходи до пояснення причин девіантної поведінки

Антропологічний підхід був розроблений відомим італійським судовим психіатром і криміналістом Чезаре Ломброзо. У результаті багаторічного спостереження за ув'язненими в Туринській в'язниці Ломброзо висунув теорію так званого «природженого злочинця». У психології злочинця спостерігається вияв якостей, властивих пер-вісній людині. Під цими якостями він мав на увазі порушення рівно-ваги між інтелектом і інстинктами, домінування агресивних дій, низький ступінь розвитку особистості. На підставі закону спадковості схильність до злочинної поведінки передається з покоління в покоління. Багато які з індивідів від народження мають кримінальні похили. Злочинні схильності виявляються часто і у зовнішньому вигляді людини. Ломброзо перелічив ряд зовнішніх ознак, характерних для злочинців — низьке, похиле, зрізане чоло; вилицюватість; опуклі над-брівні дуги; сильно розвинена нижня і висунута вперед верхня щелепа; бугри на черепній коробці; довгі руки; низьке і мускулясте тіло тощо. Італійський психіатр відзначав, що рівень освіти і добробут впливають на види злочинів. Серед неписьменних найбільш поширені крадіжки, грабежі і дітовбивства, серед малограмотних — шантажі, грабежі і на-несення побоїв, серед осіб із середньою освітою — хабарництва, по-грози і підробки. Розкрадання грошей і документів, підробки і полі-тичні злочини найбільш поширені серед людей з вищою освітою. Що стосується матеріального становища, то злочини часто вчиняють не тільки злидарі і люмпени, але і представники інших прошарків сус-пільства, зокрема, заможні. Ломброзо зробив чималий внесок у справу вивчення кримінальної особистості, хоча багато вчених і критикують його за перебільшення ролі спадкоємних факторів.

Психологічний підхід. Австрійський лікар і психолог Зигмунд Фрейд бачив причину злочинної поведінки у властивих людині інстинктах руйнування й агресії. Його учень Альфред Адлер на перше місце по-ставив «комплекс переваги» і «комплекс неповноцінності». Почуття власної неповноцінності штовхає багатьох людей на шлях злочину. При цьому настанови особистості змінюються і комплекс неповноцінності змінює комплекс переваги, що полягає у прагненні піднятися в очах інших. Американський

психолог Джон Доллард причиною злочинної поведінки вважав агресію, що виникає на ґрунті фрустрації. Фрустрація — це реакція індивіда на неможливість реалізації своїх цілей, незадоволеність бажань. Фрустрація може дістати розрядки в будь-який момент. Такою розрядкою може стати безглузда агресія у ставленні до інших людей. Але фрустрація може призвести і до депресії, заглиблення в себе, до вживання наркотиків і алкоголю, а також до самогубства. Таким чином, стає зрозумілою природа жорстоких і невмотивованих злочинів, наприклад безладної стрілянини у перехожих.

Як і в антропологічному підході, у психологічній концепції є свої недоліки. Це насамперед зменшення ролі соціальних факторів у появі кримінальної особистості, недооцінка потреб і соціальних орієнтацій особи. Проте внесок психологічної концепції у дослідження антисоціальної і злочинної особистості є значним і допомагає детальному аналізу причин злочинної та агресивної поведінки.

Соціологічний підхід знайшов вияв у теоріях аномії, культурного перенесення, диференціальної асоціації, конфлікту та стигматизації (навішування ярликів).

Теорія аномії. Французький соціолог Е. Дюркгейм стверджував, що девіантна поведінка відіграє функціональну роль у суспільстві, оскільки покарання девіанта сприяє усвідомленню меж того, що вважається припустимою поведінкою, і виконує роль факторів, що спонукають людей довести свою прихильність моральному порядку суспільства. Е. Дюркгейму належить поняття «аномії» — суспільного стану, що характеризується занепадом системи цінностей, обумовленим кризою всього суспільства, його соціальних інститутів, суперечністю між проголошеними цілями і неможливістю їх реалізації для більшості. Коли суспільство перебуває в стані аномії, люди визначають, що їм важко координувати свою поведінку відповідно до норм. У періоди швидких суспільних змін люди перестають розуміти, чого чекає від них суспільство, і випробовують труднощі в узгодженні своїх вчинків з діючими нормами. Колишні норми вже не здаються відповідними, а нові норми, що зароджуються, ще нечітко сформульовані, щоб служити ефективними і значущими орієнтирами в поведінці. У такі періоди можна чекати різкого зростання кількості випадків девіантної поведінки.

Американський соціолог Роберт К. Мертон спробував застосувати дюркгеймівське поняття «аномія» і «соціальна солідарність» при аналізі соціальної дійсності США. Для більшості американців життєвий успіх, особливо той, що виражений у матеріальних благах, перетворився в культурно визнану мету. При цьому тільки певні фактори, наприклад, добра освіта і високооплачувана робота, набувають схвалення як засоби досягнення успіху. Ніякої проблеми не було б, якби всі американські громадяни мали

однаковий доступ до припустимих за-собів досягнення матеріального успіху в житті. Але насправді це не так. Бідні люди і представники національних меншостей часто від-чувають себе загнаними в кут, оскільки їм доступні лише низький рі-вень освіти і нікчемні економічні ресурси.

Якщо ж вони інтерналізували як мету матеріальний успіх — а це стосується всіх індивідів — обмеженість у засобах може штовхнути їх до неконформності і здійснення асоціальних вчинків, коли вони зро-зуміють, що не в змозі досягти культурно визнаних цілей культурно визнаними засобами. Тоді одним з можливих рішень стане зняття мо-ральних обмежень — готовність домагатися високого статусу, соціаль-ного і матеріального успіху будь-якими доступними засобами, вклю-чаючи хибні і злочинні.

Однак «відсутності можливостей» і нестримного прагнення до матеріального благополуччя недостатньо для того, щоб підштовхнути людину в бік девіації. Суспільство з жорсткою класовою або кастовою структурою може не давати усім своїм громадянам рівних шансів ви-сунутися й водночас високо цінувати багатство: прикладом такого суспільства може служити феодальна система Середньовіччя. Лише тоді, коли суспільством проголошуються загальні символи успіху для всього населення, і при цьому для безлічі людей обмежується реальний доступ до соціально визнаних засобів досягнення таких символів, створюються умови для антигромадського поведіння. Мертон виді-лив п'ять типових реакцій на дилему мети — засобу, чотири з яких являють собою девіантні адаптації до умов аномії (табл. 4).

Таблиця 4

Типові реакції на дилему «мета — засіб»

Типи адаптації	Культурні цілі	Інституціоналізовані засоби
Конформність	+	+
Інновація	+	-
Ритуалізм	-	+
Ретритизм	-	-
Бунт	+ -	+ -

Примітка: + прийняття; - заперечення; + - заперечення існуючої системи цінностей і заміна її новою системою.

Конформність має місце, коли члени суспільства приймають і ме-ту — досягнення матеріального успіху, і соціально затверджені засоби для її досягнення. Подібна поведінка становить опору стабільного суспільства.

Інновація спостерігається, коли індивіди твердо дотримують куль-турно встановлені цілі, але відкидають схвалені суспільством засоби їх досягнення. Такі люди здатні торгувати наркотиками, підробляти чеки, шахраювати, привласнювати чуже майно, красти, брати участь у крадіжках зі зломом і в розбійних пограбуваннях або займатися про-ституцією, вимаганням і купувати символи успіху.

Ритуалізм має місце, коли члени суспільства відкидають культур-ні цілі або принижують їхню значущість, але при цьому механічно використовують схвалені суспільством засоби досягнення таких цілей. Наприклад, цілі організації перестають бути важливими для багатьох ревних бюрократів, однак останні культивують засоби як самоціль, фетишизуючи інструкції і паперову тяганину.

Ретритизм полягає в тому, що індивіди відкидають як культурні цілі, так і визнані засоби їхнього досягнення, нічого не пропонуючи навзамін. Наприклад, алкоголіки, наркомани, бродяги стають ізгоями у власному суспільстві; «вони живуть у суспільстві, але не належать до нього».

Бунт полягає в тому, що бунтарі відкидають і культурні цілі сус-пільства, і засоби їхнього досягнення, але при цьому висувають на їхнє місце нові норми. Такі індивіди поривають зі своїм соціальним оточенням і включаються в нові групи з новими ідеологіями, наприклад поповнюють радикальні громадські рухи.

Типи індивідуальної адаптації Мертонна характеризують рольову поведінку, а не типи особистості. Людина може змінювати свою по-зицію і переходити від одного типу адаптації до іншого.

Теорія культурного перенесення. Ряд соціологів підкреслює схо-жість між способом здійснення девіантної поведінки і способом здій-снення будь-якого іншого стилю поведінки. Одним з перших такого висновку дійшов французький соціолог і соціальний психолог Габри- ель Тард, який ще наприкінці XIX століття сформулював теорію

соціального наслідування для пояснення девіантної поведінки. Тард стверджував, що злочинці, як і «порядні» люди, наслідують поведінку тих індивідів, з якими вони зустрічалися в житті, яких знали або про яких чули. Але на відміну від законослухняних громадян вони наслідують поведінку злочинців. Інакше кажучи, молоді люди стають право-порушниками, тому що спілкуються і товаришують з тими підлітками, у яких кримінальні моделі поведінки вже укоренилися.

Теорію диференціальної асоціації розробив Едвін Г. Сазерленд. Вона базується на ідеях символічного інтеракціонізму і підкреслює роль соціальної взаємодії в процесі формування поглядів і вчинків людей. Згідно з поглядами Сазерленда, індивіди стають правопорушниками, тому що опиняються в оточенні, яке додержується девіантних моделей, мотивів і методів. Такі індивіди можуть навчитися вживати і діставати заборонені наркотичні засоби або красти, а потім збувати крадене. Чим раніше почнуться контакти індивіда з криміногенним оточенням, чим частішими, інтенсивнішими і тривалішими будуть ці контакти, тим вище імовірність того, що такий індивід теж стане правопорушником. Але в цьому процесі задіяне не одне просте наслідування. Девіантна поведінка формується на основі не тільки наслідування, але і навчання; дуже багато залежить від того, чому саме і від кого вчаться індивіди.

Теорія конфлікту. Прихильники теорії культурного перенесення підкреслюють, що для індивідів, які належать до різних субкультур, характерні моделі поведінки, що трохи розрізняються, оскільки процес їхньої соціалізації базується на різних традиціях. Прихильники теорії конфлікту згодні з цим положенням, але намагаються відповісти на запитання: яка соціальна група зуміє виразити свої принципи в законах суспільства і змусити членів суспільства підкорятися цим законам? Оскільки інституціональний порядок викликає зіткнення інтересів основних груп — класів, статей, расових і етнічних груп, організацій бізнесу, профспілок і т. п., — виникає ще одне запитання: хто одержує левову частку переваг від конкретної соціальної системи? Або, інакше кажучи, чому структура суспільства дає переваги одним соціальним групам, а інші групи залишаються в невігідному становищі і навіть клеймуються як такі, що переступають закон?

Хоча останніми десятиліттями з'явилося багато нових напрямів конфліктологічного підходу до проблеми девіації, його походження веде-ться від марксистської традиції. Відповідно до ортодоксальної марксистської теорії, правлячий клас капіталістів експлуатує і грабує народні маси і при цьому йому вдається уникнути відплати за свої злочини. Трудящі — жертви капіталістичного гноблення — у своїй боротьбі за виживання змушені робити вчинки, що правлячий клас таврує як злочинні. Інші типи девіантної поведінки — алкоголізм, зловживання наркотиками, насильство в родині, сексуальна розбещеність і проституція є продуктами моральної деградації, заснованої на безпринципній гонитві за наживою і гнобленні бідняків, жінок, представників етнічних

мен-шостей. Психологічні й емоційні проблеми обумовлюються відчуженням людей від засобів виробництва, за допомогою яких вони здобувають собі засоби до життя, тобто від самого базису свого існування.

Сучасний марксистський підхід до проблеми девіації сформулював американський соціолог Ричард Квінні. Згідно з поглядами Квінні, правова система США відбиває інтереси й ідеологію керівного капіталістичного класу. Закон оголошує нелегальними деякі вчинки, що ображають мораль можновладців і становлять загрозу їхнім привілеям і власності. Закон — це інструмент керівного класу. Кримінальне право, зокрема, являє собою засіб, який створений і використовується правлячим класом для збереження існуючого порядку. У Сполучених Штатах держава і її правова система існують для захисту і підтримки капіталістичних інтересів правлячого класу. Для того щоб зрозуміти природу злочину, необхідно розуміти розвиток політичної економії в капіталістичному суспільстві. Але якщо держава служить інтересам капіталістичного класу, то і злочин у кінцевому підсумку являє собою класово обумовлений політичний акт, закладений у структурі капіталістичної соціальної системи. У цілому, за Квінні, злочин властивий капіталістичній системі. Коли суспільство створює соціальні проблеми і не може справитися з ними природно, воно вигадує і вводить політику контролю за населенням. Отже, злочин і кримінальне правосуддя становлять невід'ємну частину більш великих проблем історичного розвитку капіталізму.

Теорія конфлікту спонукала соціологів до вивчення впливу інтересів правлячого класу на створення і виконання законів. Багато соціологів відзначають, що злочин визначається в основному з погляду шкоди, завданої власності (крадіжка зі зломом, грабіж, викрадення автомобілів, вандалізм), у той час як корпоративні злочини немов лишаються в тіні. Більше того, покарання за злочини проти власності — тюремне ув'язнення, а найбільш загальноприйнятою формою покарання за правопорушення у сфері бізнесу є грошове стягнення.

У теорії конфлікту є багато чого справедливого. Є очевидним, що укладають закони і забезпечують їх виконання наділені владою індивіди і соціальні групи. Унаслідок цього закони не є нейтральними, вони служать інтересам певної соціальної групи і виражають основні її цінності.

Теорія стигматизації (теорія навішування ярликів). Прихильники цієї теорії (від гр. stigma — тавро) взяли за основу головну ідею конфліктології, відповідно до якої індивіди часто не можуть порозумітися один з одним, тому що мають різні інтереси і погляди на життя; при цьому ті, хто перебувають у владі, мають можливість виражати свої погляди і

принципи в нормах, які керують інституціональним життям, і з успіхом навішують негативні ярлики на порушників цих норм. Їх цікавить процес, у результаті якого окремі індивіди дістають клейма девіантів і починають розглядати свою поведінку як девіантну.

Прихильники теорії стигматизації, зокрема американський соціолог Говард Беккер, стверджують, що, по-перше, жоден вчинок сам по собі не є кримінальним або некримінальним. «Заперечність» вчинку обумовлена не його внутрішнім змістом, а тим, як оточуючі оцінюють такий вчинок і реагують на нього. Відхилення завжди є предметом соціального визначення.

По-друге, усім людям властива девіантна поведінка, пов'язана з порушенням якихось норм. Прихильники даної теорії заперечують популярну ідею про те, що людей можна розділити на нормальних і тих, хто має якісь вади. Наприклад, деякі перевищують швидкість їзди, вчиняють крадіжки в магазинах, приховують доходи від податкової інспекції, пиячать, беруть участь в актах погромів, наприклад на честь перемоги улюбленої футбольної команди, порушують права приватної власності або без дозволу використовують транспортні засоби своїх знайомих тощо. Прихильники теорії стигматизації називають такі дії первинною девіацією, визначаючи її як поведінку, що порушує соціальні норми, але звичайно випадають з поля зору правоохоронних органів.

По-третє, чи будуть конкретні вчинки людей розглядатися як девіантні, залежить від того, що вчиняють ці люди, і від того, як реагують на це інші люди, тобто ця оцінка залежить від того, яким правилам зволіє суворо дотримуватися суспільство, у яких ситуаціях і стосовно яких людей. Не всіх осіб, що перевищують швидкість, вчиняють крадіжки, приховують доходи, порушують права приватної власності і т. ін., засуджують.

По-четверте, «навішування ярликів» на людей має для них певні наслідки. Воно створює умови, які ведуть до вторинної девіації — девіантної поведінки, що виробляється в індивіда у відповідь на санкції з боку інших. Прихильники теорії стигматизації стверджують, що таке нове відхилення від норми ініціюється недоброзичливими реакціями з боку законодавчих органів і законослухняних громадян. Індивід дістає публічне визнання, що зводиться до стереотипу, і оголошується правопорушником, «чокнутим», фальшивомонетником, гвалтівником, наркоманом, ледарем, збоченцем або злочинцем. Ярлик сприяє закріпленню індивіда в статусі аутсайдера («людини не нашого кола»). Подібний «головний» статус применшує всі інші статуси індивіда у формуванні його соціального досвіду й у результаті відіграє роль пророцтва, що самореалізується. Порушники норм починають сприймати свій статус як конкретний тип девіантності і формувати на основі цього статусу власне життя.

По-п'яте, ті, хто дістав клейма правопорушників, звичайно виявляють, що законослухняні громадяни засуджують їх і не хочуть мати з ними справи; від них можуть відвернутися друзі і рідні; у деяких випадках їх можуть ув'язнити або помістити в лікарню для душевно-хворих. Загальний осуд і ізоляція підштовхнуть стигматизованих індивідів до девіантних груп, що складаються з людей, доля яких схожа на їхню. Участь у девіантній субкультурі — це спосіб справитися з критичною ситуацією, знайти емоційну підтримку й оточення, де тебе сприймають таким, який ти є. У свою чергу вступ до подібної девіантної групи зміцнює в індивіда уявлення про себе як про право-порушника, сприяє виробленню девіантного життєвого стилю і по-слабляє зв'язки із законослухняним оточенням.

Отже, згідно з теорією стигматизації, девіація визначається не самою поведінкою, а реакцією суспільства на таку поведінку. Коли поведінка людей розглядається як така, що відхиляється від прийнятих норм, це дає поштовх ряду соціальних реакцій. Інші визначають, оцінюють по-водження і навішують на нього певний ярлик. Порушник норм починає погоджувати свої подальші вчинки з такими ярликами. У багатьох випадках в індивіда виробляється самоуявлення, що збігається з цим ярликом, у результаті чого він здатний стати на шлях девіації.

Теорія стигматизації, не концентруючи уваги на причинах здійснення девіантних вчинків, допомагає зрозуміти, чому той самий вчинок може розглядатися як девіантний чи навпаки залежно від ситуації і характеристик індивіда, про якого йде мова. Багато прихильників теорії стигматизації звернулися до положень теорії конфлікту, в першу чергу до існуючої в суспільстві нерівності, щоб зрозуміти, що є основою структури соціальних інститутів, як складаються і запроваджуються в життя закони.

Отже, жодна теорія не здатна дати повного пояснення девіантній поведінці. Кожна висвічує якесь одне важливе джерело відхилення поведінки від норми. А девіантна поведінка може набувати безлічі форм. Тому варто ретельно аналізувати кожну форму девіації для визначення задіяних у ній специфічних факторів.

§ 5. Соціальний контроль як механізм соціальної регуляції поведінки людей і підтримання суспільного порядку

Повноцінний соціальний контроль — це сукупність засобів та методів впливу суспільства на небажані форми поведінки з метою їх знищення або мінімізації. Отже, дієвим соціальний контроль може бути лише тоді, коли використовують різні його механізми, враховуючи особливості самих відхилень.

До таких механізмів належать:

- 1) власне контроль, який здійснюється зовні, у тому числі шляхом покарань та санкцій;
- 2) внутрішній контроль, який забезпечується інтеріоризацією соціальних норм та цінностей;
- 3) побічний контроль, зумовлений ідентифікацією з референтною законослухняною групою;
- 4) «контроль», заснований на широкій доступності різних засобів досягнення цілей та задоволення потреб, альтернативним або аморальним.

Враховуючи якість, спрямованість та поширеність соціальних відхилень сьогодні в нашій країні, можна запропонувати таку стратегію соціального контролю: заміщення, витиснення найнебезпечніших форм соціальної патології суспільно корисними або нейтральними; спрямованість соціальної активності у суспільно схваленому або нейтральному напрямі; легалізація (як відмова від кримінального чи адміністративного переслідування) «злочинств без жертв» (гомосексуалізм, проституція, алкоголізм тощо); створення організацій соціальної допомоги: суїцидо-логічних, наркологічних, геронтологічних; реадптація таресоціалізація осіб, які опинилися поза громадськими структурами; лібералізація та демократизація режиму утримання у в'язницях та колоніях за відмови від примусової праці та скорочення частки цього виду покарання у системі правоохоронної діяльності; безумовне скасування страти.

Соціальний контроль лише тоді буде ефективним, коли його методи відповідатимуть суті відхилення та враховуватимуть причину його походження. Таким чином, з огляду на місце та роль девіації в житті суспільства, її вивчення має бути об'єктом пильної уваги для раціонального використання в соціальному управлінні.

Питання для самоконтролю

1. Соціальні норми: поняття, загальні риси, основні види.
2. Сутність і загальні ознаки соціальних відхилень.
3. Типологія соціальних відхилень.
4. Форми девіантної поведінки.
5. Основні підходи до пояснення причин девіантної поведінки.
6. Соціальний контроль як механізм соціальної регуляції поведінки людей та підтримання суспільного порядку.